

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХЕРСОНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ ПСИХОЛОГІЇ ІСТОРІЇ ТА СОЦІОЛОГІЇ
КАФЕДРА ІСТОРІЇ, АРХЕОЛОГІЇ ТА МЕТОДИКИ ВИКЛАДАННЯ**

ПОБУТ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА

Кваліфікаційна робота (проект)

на здобуття ступеня вищої освіти «бакалавр»

Виконав:

здобувач 07-441 групи
Спеціальності 014 Середня освіта
Спеціалізації 014.03 Історія
Освітньо-професійної програми
Середня освіта (історія)
Дзюбенко Олексій Станіславович

Керівник

доктор історичних наук,
професор Водотика С. Г.

Рецензентка

кандидатка історичних наук,
доцентка Коновалова Г. В.

Івано-Франківськ – 2023

ЗМІСТ

	2
ВСТУП.....	2
РОЗДІЛ 1. ОСОБЛИВОСТІ ПОБУТУ ЦИВІЛЬНОГО НАСЕЛЕННЯ КОЗАЧЧИНИ	5
1.1. Повсякденне життя та звичаї цивільного населення козащини.....	5
1.2. Релігія, вірування та церковне життя	11
РОЗДІЛ 2. ОСОБЛИВОСТІ ЖИТТЯ КОЗАКІВ	14
2.1. Повсякденні практики козацької еліти	14
2.2. Місце та роль жінки в козацькому середовищі	17
ВИСНОВКИ	20
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	21

ВСТУП

Актуальність. Побут є невід’ємним елементом життя людей в будь-яку історичну епоху, він оточує людей як повітря, без якого неможливо

увияти собі свого життя. Люди часто нарікають на побут, намагаються вдосконалювати його, щоразу змінюючи стилі оточуючого їх життя, замінюючи старі речі новими, будучи при цьому переконаними, що їм це край необхідно для самозаспокоєння або кращого самовідчуття і, навіть, самоствердження. Побут це буденне і повсякчасне життя, й інколи здається, що немає нічого більш простішого за нього.

Але в той же час побут являє собою надзвичайно складну систему, що містить величезну кількість речей, які в свою чергу, вимагають відповідних рухів, жестів, поведінки, звичок, навіть, психологічного кредо від своїх власників. Побут і повсякденне життя – це категорія історико-психологічна, певна знакова система. Можна вважати цю тезу універсальною для будь-якої епохи, хоча в той же час не можна заперечувати, що кожна з них формує свою шкалу матеріальних цінностей, змінюючи в ній порядок речей, додаючи нові, а деякі взагалі викреслюючи зі списку

Для України епоха формування та розвитку козацтва і створення козацької держави була точкою змін, оскільки події того часу радикально змінили стиль життя українського суспільства та визначили основні напрямки його подальшого політичного, соціально-економічного та культурного розвитку. Тому дослідження життя та побуту українського козацтва є важливим елементом формування історичної пам'яті та особливо актуалізується в час боротьби за власну ідентичність та національну ідею.

З огляду на це тема нашого дослідження є досить актуальною, оскільки на сучасному етапі розбудови та розвитку української держави все більший інтерес викликає історичне минуле українства, особливо козацька доба.

Історіографія проблеми. Українська історіографія в питаннях дослідження історії, традицій, культури козацтва представлена на сьогодні низкою ґрунтовних праць істориків, народознавців, краєзнавців

та етнографів. Проаналізовані та використані нами праці можна умовно розділити на декілька груп, відповідно до тематичного спрямування та порушуваних проблем.

До першої групи належать праці дослідників, що аналізують загальнотеоретичні аспекти історії українського козацтва та його традиційні особливості розвитку культури та побуту, серед них – Т. Чухліб, Є. Дурнов, В. Смолій, В. Кривошея,

До другої групи віднесемо авторів, які розглядали загальні аспекти побуту українського козацтва, духовно-культурну та обрядову складову – серед них – Г. Бердишев, Л. Буряк, С. Гайдук, В. Піщанська, О. Сакало, Т. Таїрова-Яковлева.

Отже, можемо відзначити що на сьогодні питання побуту українського козацтва є предметом досліджень науковців. Проте на разі відсутнє комплексне історичне дослідження яке б розкривало всі аспекти та особливості побуту українського козацтва. Що в свою чергу додатково актуалізує проблематику нашої роботи.

Об'єктом нашого дослідження є історія українського козацтва.

Предметом дослідження є побут, традиції та повсякденні практики українського козацтва .

Мета роботи полягає у комплексному дослідженні особливостей побуту українського козацтва.

Відповідно до поставленої мети нами сформульовані наступні **завдання** для вирішення:

- розглянути особливості побуту цивільного населення козащини;
- з'ясувати звичаї, вірування та повсякденні практики цивільного населення козащини;
- дослідити місце та роль жінки в соціумі;
- визначити особливості життя та побуту козаків та козацької еліти.

Методологічну основу роботи становлять методи: порівняльно-історичний, узагальнення, реконструкції, спостереження, фіксації та

аналізу матеріалів, які дозволили цілісно прослідкувати розвиток життя та побуту козацтва.

Використання системи методів у курсовій роботі потрібно – для організації процедури дослідницького мислення, адже було здійснено аналіз побуту, звичаїв та повсякденних практик українського козацтва; виділено сутнісні ознаки звичаїв та традицій козацтва та цивільного населення.

Практичне значення дослідження полягає у можливості використання його матеріалів і висновків для подальшого вивчення проблем, пов'язаних із вивченням життя та побуту українського народу часів існування козацтва, а також використання традицій козацтва, як засобу формування національної самосвідомості.

Робота складається із вступу, двох розділів, які сформульовані відповідно до поставлених завдань, висновків, списку використаних джерел. Загальний обсяг роботи – 25 аркушів, з них основного тексту – 20.

РОЗДІЛ 1. ОСОБЛИВОСТІ ПОБУТУ ЦИВІЛЬНОГО НАСЕЛЕННЯ КОЗАЧЧИНИ

1.1. Повсякденне життя та звичаї цивільного населення козащини

Науково-пізнавальний інтерес до дослідження історії повсякдення останнім часом посилюється. Особливий аспект становить дослідження побуту цивільного населення та козаків.

Матеріальний або побутовий світ – складний для розуміння та дослідження аспект життя народу. Він оточує людей як повітря, без якого неможливо уявити собі свого життя, але в той же час на яке можна і не звертати уваги, якщо все гаразд, а помічати тільки в разі, коли щось починає не влаштовувати. Але в той же час побут являє собою надзвичайно складну систему, що містить величезну кількість речей, які в свою чергу, вимагають відповідних рухів, жестів, поведінки, звичок, навіть, психологічного кредо від своїх власників.

Козацьке населення зобов'язалося визнати обов'язковими лише деякі традиційні морально-правові норми, необхідні для збереження суспільства, і вивільнило зі своєї сфери впливу інші норми, а відповідальність за дотримання третьої частини цих норм була покладена на розсуд кожної особи.

В результаті зв'язок між правилами поведінки і мораллю досить чітко простежувався в реальному житті. Щоправда, слід пам'ятати: правові норми розроблялися окремими особами чи групами осіб, які на той час стояли біля керма влади, і їхня думка нерідко не збігалася з моральними оцінками громадської більшості. Звідси неприйняття основною масою жителів інтересів представників правлячої еліти. Незалежність (соціальна, економічна, моральна тощо) одних наштовхнулася на свободу інших. Проте норми поведінки визначалися не інтересами (ідеалами) тієї чи іншої держави, а боротьбою між ними, засобами задоволення потреб, результати якої залежали від розподілу останніх і співвідношення великих групи людей.

Проте можна припустити: протиріччя і зіткнення протилежних думок і поглядів у бутті повинні вести до пошуку компромісів і узгодження суперечливих домагань (старшина, шляхта, селяни, рядове козацтво тощо). Однак цього не сталося. Правила поведінки не могли уникнути впливу (переваги) окремих політичних груп і знайти точку опори поза різними інтересами, до яких вони самі належали, з яких вони черпали свою силу. Щоправда, загальний розвиток культури (зокрема правової) нерідко

призводив до взаємозалежності певних «нахилів», але не усував протиріч у цілому [4, с. 84]. Причому, чим вищий рівень загальної культури, тим глибше і різноманітніше вони виявлялися (давнє і нове, особистість і державна влада).

Характер норм поведінки еволюціонував під впливом зміни балансу сил, що призвело до ситуації, коли ці норми не забезпечували інтереси всіх зацікавлених сторін, а перетворювалися на «права і привілеї» небагатьох чиновників. Держава у формі гетьманського (царського) правління, не маючи змоги бути гарантом їх міцної підтримки, відводила їм несамостійну, «службову» роль: інакше вони втратили б будь-яке значення для верховної влади.

Говорячи про соціальне значення та моральну цінність тогочасних норм поведінки, слід зазначити: для останньої чверті XVII – 60-х рр. XVIII ст. особливо помітними стали спроби вищої адміністрації створити розвинену централізовану систему підпорядкування на міцній правовій основі [9, с. 65].

Одяг і їжа українців відзначалися яскраво вираженими національними ознаками. Посполиті та рядові козаки переважно використовували полотно, сукно та кустарно оброблену овчину для пошиття свого одягу. Заможні верстви, звичайно, носили речі з більш дорогих матеріалів: шовку, китайки, парчі, оксамиту, тонкого полотна і т. д. Взимку перші одягалися в кожухи; шляхта і старшина – в шубах з хутра зайців, лисиць, ведмедів, білок.

Кожухи були популярним одягом як серед жінок, так і серед чоловіків. Відомий іноземний мандрівник, який подорожував Україною в 70-х роках XVII століття, в своєму записнику зазначив, що її жителі влітку носять опанчу (верхній одяг) з білого сукна, а взимку одягаються в баранячі кожухи, що сягають від шиї до п'ят [13, с.33]. Зимовий одяг був вишитий на плічках червоними, жовтими, «байковими» та іншими кольоровими візерунками і виглядав дуже красиво. За спостереженням того ж очевидця, саме такий кожух був основним спорядженням козаків, як і селян. Серед місцевої

шляхти, яка дедалі помітніше тягнеться до російської аристократії, широко поширені шуби з соболя, песця тощо. Петро I багато разів дарував десятки високоякісних шкур І. Мазепі, І. Скоропадському та іншим старшинам Гетьманщини та Слобідщини. Отримували такого роду подарунки від королів та їх сановників та козацька верхівка Запоріжжя. Влада часто прикрашала верхній одяг золотим шиттям.

Важливою частиною чоловічого та жіночого гардероба залишалася сорочка. Зокрема, на Лівобережжі у чоловіків вона здебільшого мала вузький червоний комір, зав'язаний спереду тонкою мотузкою (шнурком). Жінки традиційно носили плахту (різновид спідниці) з запаскою (шматок вовняної тканини, обмотаний навколо талії), а чоловіки центрального регіону та південних районів носили штани. У містах носили спідниці зі шнурівкою; на них пов'язували фартух або запаску. Діти з бідних сімей носили пошитий на них одяг батьків.

Принципове значення мала хустка. Дівчатам зазвичай доводилося ходити без них, але негода чи спека змушували покривати голову. Щоправда, на Лівобережжі влітку дівчата лише замотували голову хусткою, залишаючи маківку відкритою, щоб було «видно» волосся. Ще рідше вживали хустки на правому березі Дніпра, а на Півдні, навпаки, так закутувалися від нестерпного сонця, що лише очі залишалися незаплямованими [15, с. 207]. Цікаво, що в Україні вишивали білі хустки, які привертали увагу незнайомців.

У святкові та урочисті дні дівчата заплітали дві коси навколо голови, прикрашали їх квітами та кольоровими стрічками, а також носили вінки. Заміжні жінки носили очіпки (чепчики) з пов'язаними з ними наметами або димками. Чоловіки в теплу погоду покривали голову солом'яними брилями або легкими повстяними капелюхами, а в холодну – краватками або круглими головними уборами (кучмами).

Залежно від пори року носили різне взуття: чоботи, валянки, «ходаки», лапті, чоботи. Під час літа посполиті часто ходили босоніж.

У різний час у різних регіонах почалися «роздягання». У східних областях – найчастіше на другому році життя, у Полтавській та Київській областях – на третьому. Момент першої стрижки у дітей на Лівобережжі та в Києві деякими батьками встановлюється на віці одного року [19, с. 32].

Відомі в Україні «оселедці» чи «хохли» носили переважно «старші» козаки, бо це була ознака «справжнього» козака. Козаки, які ніколи не ходили у військовий похід, тобто «не нюхали пороху, не мали морального права «заводити» такі чуби. Городові козаки (чоловіки) традиційно стриглися «під макітру» незалежно від віку. Така «зачіска» зображена на відомих портретах видатного українського мислителя, письменника і поета, вихідця з козацького роду на Полтавщині Григорія Сковороди (1722-1794) [22, с. 3].

Якщо "роздягання" розглядалось як ритуал переходу хлопчика від дитинства до юності, то перше гоління символізувало перехід від молодості до зрілості. Спочатку голили щоки і підборіддя, залишаючи вуса як знак зрілості. Варто відзначити, що тенденції моди серед аристократів Франції, Німеччини, Англії та інших країн стали впливати на зовнішній вигляд можновладців все більш помітно. Цьому сприяла наявність в Україні та Росії великої кількості іноземців (при дворах аристократів, у війську, в адміністрації тощо), а також те, що багато представників національної еліти від'їжджали за кордон для навчання, по службових справах, для імміграції.

Харчування міського населення залежало не тільки від індивідуальних смаків, а й від економічної ситуації, релігійних переконань та особливостей регіону проживання. Система харчування в Україні була досить різноманітною. У повсякденному житті більшість простих людей вживала грубу рослинну їжу з полів, городів, лісу: столові буряки, капуста, огірки, цибуля, яблука, груші, ягоди, гриби, горіхи. Картопля з'явилася в росії десь на поч. 18 ст., а в Україні його поширення відбулося в другій половині ст. У Києві (на Подолі та в Кловській долині) були великі тутові сади, щоправда, переважно для технічних потреб виробництва шовкових тканин [21, с. 70].

До столу прикладали різноманітні страви, такі як рагу (наприклад, «козацький рябчик» - відвар риби на квасі, заправлений борошном і пшоном), куліш (зварене круто пшоно, приправлене шкварками і смаженою цибулею), вареники, локшину, локшина, гречану пампушку тощо. Заможні частіше, бідні рідше (головним чином на великі свята) споживали м'ясні страви, такі як тушковані або смажені качки, гуси, індички, варену свинину, баранину, телятину, конину, м'ясо підземних тварин і т. д. Сири були поширеними на столах, а їжу доповнювали салом, маслом та іншими жирними продуктами. Риба була найбільш споживаним продуктом: її їли варену, копчену, солону, запечену. Посполиті та рядові козаки часто їли рибу, виловлену в місцевих водоймах (щука, карась, лин, лящ, сом, плотва), а старшина, шляхта, вище духовенство вживали більш вишукані види риби, такі як осетрові, форель, вугрі тощо. Хліб мав приємний аромат та не черствів протягом кількох тижнів.

Українці споживали різноманітні алкогольні напої, такі як «варенуха», пиво, горілка, «мед» («медовуха») та різні вина, включаючи заморські. Останні надсилалися вищим особам Лівобережжя та Слобожанщини як особлива милість з царського двору. Я. Маркович перераховує алкогольні напої, які він особисто споживав, такі як горілка (проста і двойна), настоянки та лікери (сливовий, вишневий, анісовий, дуловка, полин, аламбик, рожана, царградська, персиковий, карбункол, кориця), вина (угорське, горіхове, бургундське, кіпрське) та пиво (каропське), але це лише деякі з них.

У другій половині 30-х рр. На державному рівні велася боротьба за припинення продажу самогону в кабаках. Наприкінці 60-х років. Сенат видав окремий указ про заснування в Ніжині греком Єфимом Полідором «водяного заводу» з дозволом, отже, виготовляти різну горілку «з плодів і винограду» [20, с. 95].

Зазвичай, їжа, яку споживали робітники на підприємствах чи селяни на полі, відрізнялася від того, що і як вони їли вдома. Удома стіл зазвичай накривали скатертиною, посуд був різноманітний: тарілки, посудини,

склянки, чашки, ложки (металеві або дерев'яні), сільнички тощо. Деякі страви готувалися тільки з нагоди свят, наприклад кутя, а інші - майже щодня. Наприклад, на Слобідській Україні в день святого Юрія (сімнадцятий тиждень після Різдва) дівчата і хлопці виходили в поле, гуляли, а з їжі на обід брали переважно сало, яйця та цибулю. На Наддніпрянщині до важливих «атрибутів» Щедрого вечора, або свята Меланки (напередодні Нового року), відносили м'ясні пироги та млинці, смажені на свинячому смальці, а на Півдні – бублики. На Різдво багато пили горілку. Під час пісених днів (середа, п'ятниця), а особливо в період Великого посту, вживання жирної їжі та м'яса вважалося серйозним гріхом. У «м'ясну неділю» (останній тиждень перед Великим постом) за давнім звичаєм готували холодець із свинячих ніжок (тому день називали «гомілки»).

1.2. Релігія, вірування та церковне життя

Звичаї визначали багато аспектів побуту тогочасних людей, оскільки вони базувалися на нормах поведінки, що виникали й усталювалися протягом еволюції господарсько-побутових стосунків між людьми. Неписані "права і звичаї" Війська Запорозького є добрим прикладом таких звичаїв, які не були офіційно санкціоновані, але регулювали все внутрішнє життя січовиків. Звичаєве право складалося з сукупності правил, які були обов'язковими до виконання нарівні із законом, і порушення яких тягло за собою покарання, схоже на вирок законодавчих органів. Звичаї зазвичай надавалися силою закону, якщо вони не суперечили інтересам соціальної еліти. Законодавство діяло паралельно зі звичаєвим правом і звужувало його функції на місцях, де законодавство не могло охопити якусь сферу суспільного співжиття.

Найдовше і в найбільш традиційній формі вони проіснували на Запорожжі, де населення дотримувалося «подлуг старожитных и старейших обычаев» [18, с. 45]. Вся військово-адміністративна система та суди оперували загальновиробленими нормами звичаєвого права, якими

керувалися всі від курінних отаманів до центрального військового суду. Звичаї Війська Запорозького були доповнені елементами звичаєвих норм інших районів України, що позначалося на них та впливало на соціальну свідомість жителів різних регіонів, таких як Лівобережжя, Правобережжя, Слобожанщина, Південь тощо. Д. Яворницький, звичайно, перебільшував, коли зазначав, що писаних законів від запорожців годі було чекати через нетривалу історію Січі та постійні воєнні походи, що перешкождали влаштуванню внутрішніх порядків.

Звичаї прямо проявлялися в окремих діях людей, їх уявленнях про "правду" та "справедливість" відповідно до загальних поглядів у певному етапі соціального розвитку даного населення.

Реакція на події та явища у житті вважалась лише виразом поглядів конкретних осіб і не може бути сама по собі підставою для нормування аналогічних відносин. Звідси випливає, що творцем звичаїв ставав у цілому «народ» (у вузькому розумінні слова), а не окремі його одиниці або ті його представники, які втілювали «загальні» погляди. Воднораз було б невірно думати, що звичаї виникали тільки в народі як єдиній етнічній спільності [17, с. 45].

Ці звички формувалися в окремих регіонах, областях, місцевостях тощо залежно від їх соціально-економічної та політичної структури. При цьому, повторюваність вчинків місцевих жителів ставала закономірністю, а сукупність таких дій формувала переконання про те, як слід поводитися у подібних обставинах. Прикладами цього є водіння злодія по поселенню з украденим на шиї, сплата винагороди за худобу, що була повернута назад, виставляння свідочного списку та спалення жінки, звинуваченої у чаклунстві.

Високі судові установи у Запоріжжі, зокрема кошовий суд, при розгляді більшості справ дотримувалися норм місцевих звичаїв і розуміння «здорового глузду». Рішення, які вони приймали, фактично не підлягали апеляції та не могли бути змінені або скасовані. Особливістю

правосуддя на Січі було те, що судові вироки, навіть у випадку найжорстокіших покарань, таких як «страта на горло», виконувалися досить швидко. Обумовлювалося це, головню, невідкладними вимогами воєнного стану, необхідністю терміново виступати в похід, а то й звичайною гарячністю та наполегливістю «козацького духу» [13, с. 35]. Особливо «не жалували» низовики зрадників інтересів Війська Запорозького.

В Україні існували також неканонічні церковні правила, які дотримувалися людьми з боязні кари Божої. У християнській церкві також були традиції, що передавалися усно і не мали офіційного письмового підтвердження. Практика та звичаї ставали визначальними факторами при вирішенні питань, що не обговорювалися у Новому Завіті, наприклад, у церкві під час богослужіння, монастирської дисципліни тощо.

Ці норми довгий час зберігалися завдяки впливу звичаю, який грав важливу роль у релігійній практиці. Наприклад, на Великдень, як тільки починали дзвонити до заутрені, всі мешканці села чи міста, без домовленостей, збиралися й рухалися до церкви: хто пішки, хто на возах. Навіть малі діти не залишалися вдома. Якщо хтось не міг знайти місце у храмі, він став під його стінами у дворі, скинувши шапку, і слухав службу Божу до кінця.

РОЗДІЛ 2. ОСОБЛИВОСТІ ЖИТТЯ КОЗАКІВ

2.1. Повсякденні практики козацької еліти

У суспільному житті України середини XVII ст. істотну роль відігравало козацтво – напівпривілейований військовий клас/стан, який, за словами М. С. Грушевського, «претендував на право польського військовослужилого стану, тобто шляхти» [11, с.169]. В його середовищі формувалася й зростала нова генерація соціальної еліти – козацька старшина [12, с. 330].

У другій половині XVII та у XVIII ст. нова соціальна еліта формувалась за допомогою козацької старшини, що набувала своїх представників з козацького товариства, які через свої досягнення займали високі посади військового рангування. Але крім цієї соціальної верстви середовище козацького нобілітету поповнювалось вихідцями із «православної шляхти, міських урядовців, «славетне урочених» обивателів та духовенства» [8].

У XVIII столітті була сформована шкала матеріальних цінностей, яка призначалась для елітної верстви, дотримування яких вважалось необхідним, аби бути причетним до суспільної верхівки. Уявлення козацької старшини про пріоритетні складові матеріального світу епохи формувались і розвивались в межах вже заданого кола цінностей. Дехто з дослідників, правда, вважає, що в українському суспільстві XVIII ст., ще не існувало чіткого соціального розмежування. «Були, звичайно, бідні, були й багаті, але ті й інші жили приблизно однаково, у межах єдиної побутової традиції, дотримуючись благородної патріархальної простоти... Скромність, («тихість») і невибагливість смаків були релігійними ідеалами давніх, добарокових часів. Протягом віків український побут залишався патріархально простим».

Навряд чи з цим можна було б погодитись, адже скоріше можна помітити наявність двох побутових тенденцій: патріархально-народної та

аристократичної, із все більш виразною домінантою з боку останньої. Козацька старшина виявила бажання оточити себе красивими речами та організувати свій спосіб життя у відповідності з аристократичними традиціями, які вони сприймали з аристократією XVII ст, явно відчувається в побутових смаках нової правлячої верстви [10, с. 47].

Останніх, очевидно, у знатної гетьманши було немало. Деякі з них вона отримувала в подарунок, бо, по-перше, традиція XVIII ст. передбачала дарувати тканини в якості особливо дорогих речей.

Патріархальна побутова традиція була більш помітна в архітектурних та кулінарних смаках козацької старшини. Тут аристократизм дійсно вкорінювався значно повільніше, ніж в інших складових побуту.

Підкреслюючи надзвичайну спрощеність архітектурної традиції, якої дотримувалась українська еліта в XVIII ст., О. Лазаревський зауважує, що навіть будинок гетьмана І. Скоропадського в Глухові являв собою житло «из трех особых строений, из которых каждое заключало в себе две большие комнаты, разделенные сенями.

Наявність уже згаданих двох побутових традицій, аристократичної та патріархально-народної, їхнє суперництво було досить відчутним і в кулінарних уподобаннях старшини. З одного боку, як відмічає Ф. Вігель, навіть у 80-90-х роках XVIII ст. українське панство мало однакові з селянством смаки «однакові звичаї, однакову їжу, так само надавало перевагу передусім борщу й галушкам, так само ніжно любило свиней...» [7, с. 228].

Але чи не перебільшує автор захоплення козацької старшини простими українськими стравами і чи не є подібна характеристика відбитком все тієї ж «народницької» традиції в історіографії, прагненням видати бажане за дійсність, наблизивши в такий спосіб новоутворену елітну верству до «народних мас». Козацька старшина Гетьманщини

поступово наближувалась до усвідомлення нових постулатів привілейованої верстви.

Козацька верхівка, скоріш за все, не могла знаходитись осторонь побутової моди, що поширювалась в Європі, оскільки традиційно звикла перебувати в колі європейських впливів. Досить логічним було те, що в українському старшинському середовищі у XVIII ст. обертався відомий кулінарний трактат «Різновиди марципанів та ганусової горілки», що належав стародубському полковнику Івану Кулябці. Вишуканість рецептів печива, кексів, тістечок, мусів, суфле та багатьох інших кондитерських виробів, які передбачали використання великої кількості цукру, мигдалю та інших рідкісних і дорогих кулінарних інгредієнтів, свідчила про те, що елементи аристократизму проникали і в найбільш консервативну складову побуту української еліти, а саме, в галузь кулінарії. Наскільки широко вживаними були всі ці «аглицькіє кухені», «феркези», «мандельторти», важко сказати [6]. Не виключено, що, наприклад, «марселі с фіалками и рожевим цвітом» (льодяники з пелюстками квітів), рецептура яких потребувала використання персиків, цукатів і, навіть, кави досить рідко готувалися. Але сам факт поширення подібного роду літератури в старшинських колах засвідчує їхній реальний інтерес до кулінарної вишуканості.

Можновладці могли дозволити собі вживати привезені з далеких країн продукти: чай, каву, імбир. «Щоденні записки» Я.Марковича зафіксували «присилку» його авторові в квітні 1730 р. 50 кушів персика. Отже, вже на той час ця теплолюбива культура була добре відома в Гетьманщині [5, с. 309].

Стосовно того, яке значення відігравав одяг, зовнішність, мода в цілому в житті козацької старшини, особливо тоді, коли вона стає вже правлячою верствою, то слід згадати очевидно універсальне для всіх часів твердження Фернана Броделя про те, що «ніколи ніхто не міг нічого вдіяти з бажанням піднятися вище по суспільній драбині, або з

прагненням носити одяг, який був на Заході основою такого просування»

В літературі того періоду, що датується останньою чвертю XVII-XVIII ст., знаходиться значна кількість джерел, що містять багато відомостей про одяг козаків, шляхтичів та старшин. Серед них можна виділити "Щоденні записки" Якова Марковича, "Діаруші" Миколи Ханенка та "Щоденник" сина гетьмана Петра Апостола. В цих творах можна знайти описи короткополюх та довгополюх каптанів з домашнього тонкого сукна із стоячим коміром, блакитних златоглавих кунтушів на соболях, атласних шлафроків з коштовними каменями та сріблом тощо.

2.2. Місце та роль жінки в козацькому середовищі

Добре відомий той факт, що серед дружин і дочок української шляхти і козацької старшини XVII – початку XVIII ст. було багато освічених осіб. Свобода, якою користувалися українські жінки, багато у чому зумовлювалась західними традиціями, була частково перейнята з Польщі, а у чомусь збережена ще з часів Київської Русі [14, с. 202].

З середини XVI ст. значна кількість українських жінок стали активними членами братств, багато з них були грамотними. Марія Магдалена, мати Івана Мазепи, була найбільш впливовою релігійною діячкою другої половини XVII - початку XVIII ст.

Так як спеціальних навчальних закладів для жінок не існувало в Гетьманщині до середини XVIII століття, вони мали можливість отримати тільки домашню освіту. Знання про освіченість дочок та дружин козацької старшини залишаються доволі обмеженими, що володіє історичним значенням. Найбільш виразними символами високого соціального статусу жінки, зображеної на портреті, є дорога шовкова хустина, яку вона тримає в руці, притуливши до себе, але наготові щомиті підняти вгору, віддаючи розпорядження. Не менш промовистим символом влади є також і палиця, на яку А. Скоропадська впевнено спирається, аби ні у кого не виникло жодного сумніву щодо її становища

в суспільстві [16, с. 56]. Цей портрет є яскравим уособленням тих двох традицій в одязі і в зовнішності першої леді Гетьманщини, про які йшлося вище – народної та аристократичної, що природньо поєднувались і довгий час співіснували в побуті не лише гетьманських родин, але і більшої частини української еліти, будучи зумовленими як її соціальним походженням, так і оточенням та новим способом життя.

Традиції та уподобання стосовно одягу козацької старшини формувалися під впливом різних факторів, серед яких ключове місце належало польській аристократії та шляхті. В свій час ці впливи аристократичної Польщі були настільки сильними, що, навіть звільнившись і відокремившись від неї, старшинська верства Лівобережжя продовжує все ще триматися колишніх своїх уподобань.

На початку своєї історії, войовнича степова спільнота вже мала сформовану традицію сприйняття (читання) образу жінки-воїна на рівні побутової свідомості звичайних людей, що формувалася під впливом різноманітних взаємопроникних факторів. Цей образ транслиювався крізь призму запеклої боротьби за виживання населення локалізованого східними кресами Речі Посполитої регіону з різного роду поневолювачами, через сюжети, пов'язані з участю жінок у бойових діях військових та воєнізованих козацьких підрозділів, захистом степових фортець і поселень від нападників, визволенням з неволі бранців [1, с. 56]. Оскільки в сучасній літературі немає однозначної дефініції терміну "жінка-воїн", ми можемо спробувати визначити це поняття як озброєну жінку, яка має знання в області ведення бою та приймає безпосередню участь в організації та проведенні бойових дій.

У історичних легендах і переказах Нижньої Наддніпряни, сценарії військової активності жінок з'являються як типізовані елементи повсякденного життя степової спільноти, а не як об'єкти для висміювання жіночої ініціативи чи зневаги.

Присутність жіночого повсякдення в культурному просторі Запоріжжя (беручи до уваги заучування місцевим населенням типізації повсякденних практик та збереження її в історичній пам'яті) стає особливо помітним на тлі воєн та збройних конфліктів мешканців степового пограниччя [2, с. 19].

Отже, зважаючи на це, характерна риса жіночого побуту в культурному просторі Запоріжжя полягає не в його відсутності (як це передбачено чоловічою системою очікувань), а, навпаки, в присутності жіночого елемента в легендах, переказах та, відповідно, в суспільній свідомості мешканців Запоріжжя в цілому. Культурний простір Нижньої Наддніпряни, насичений сценаріями жіночої активності, є очевидним каталізатором, який викликав дискусію про сильну войовничу жінку в XVI-XVIII ст. на території Речі Посполитої.

ВИСНОВКИ

У ході дослідження побуту українського козацтва ми дійшли наступних висновків:

Розглянули особливості побуту цивільного населення козаччини. Відзначимо, що побут, звичаї та традиції повсякдення українського населення часів Гетьманщини вирізнявся певною системою, що базувалась на традиційній (звичаєвій) основі, доповнювалась системою вірувань та релігійної традиції. Основу повсякденного побуту становили елементи одягу, кулінарні аспекти, традиційні походи до церкви, відвідування ярмарок та інше. Піклування про родинний побут, дотримання традицій. Разом з тим перебування в ситуації постійної загрози, геополітичних змін та буферного розташування українських земель сформували особливий світогляд та ціннісні орієнтири життя українців та реалізації їх повсякдення.

Дослідили місце та роль жінки в соціумі. Український Український степ породив образ сильної, мужної жінки-воїна, який литовсько-польсько-українська еліта, через командирів військових підрозділів, що діяли біля татарських кордонів, допомагала експортувати за межі культурного середовища. Жінки-шляхтички, які мешкали на пограничних територіях, виходили за межі традиційного трикутника "чоловік-дім-родина" та освоювали ролі воїна, лідера мікрогрупи та захисника східних степових кордонів Речі Посполитої, що зумовило значне розширення меж їхнього життєвого простору та вищих суспільних станів.

Визначили особливості життя та побуту козаків та козацької еліти. Психологія української еліти, що з'явилась на історичній арені в середині XVII ст., формувалась протягом довгого часу, зазнаючи різних колізій. Відбувались складні трансформації у свідомості зі зміною стилю життя, з початком усвідомлення свого нового положення в суспільстві. Матеріальний світ із своїми неписаними законами, правилами, вимогами, традиціями, що склались як результат різних культурних впливів, допомагав адаптації до нової ролі в суспільстві, втілюючи і одночасно розмежовуючи побутові цінності кожної із верств.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бачинська О. А., Чухліб Т. В. Історія козацтва після зруйнування Запорозької Січі (1775-1905). К.: Арій, 2016. 464 с.
2. Бердишев Г. Виникнення, заняття, побут, звичаї, військово мистецтво та культура козаків. Козацтво України. 2004. № 2. С. 18-25.
3. Буряк Л. Повсякденне життя козацької еліти Лівобережної України XVIII ст. крізь призму матеріального світу. Соціум: Альманах соціальної історії. Вип. 2 / НАН України. Ін-т історії України; Голов. ред. В. А. Смолій. К., 2003. 238 с.
4. Гайдук С. Козацькі листоноші. Берегиня. 2007. № 4. С. 83-85.
5. Дзюба О. Дозвілля в повсякденному житті козацької старшини (на матеріалах мемуарної літератури першої половини XVIII ст.). СОЦІУМ: альманах соціальної історії. Вип. 13-14. С. 308-326
6. Дурнов Є. С. Спорідненість чумацтва та козацтва. Митна справа. 2014. № 2(2.2). С. 52-56.
7. Історія українського козацтва : нариси у 2 т. / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України, Наук. дослід. ін-т козацтва ; [редкол. : В. А. Смолій (відп. ред.) та ін.]. Київ : Києво-Могилянська акад., 2006-2007. Т. 1. 2006. 799 с.
8. Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. / Редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.). К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. Т. 2. 724 с.
9. Кривошея В. В. Козацька еліта Гетьманщини. К.: ІПіЕНД імені І.Ф.Кураса НАН України, 2008. 452 с.
10. Піщанська В. М. Жінка в культурі українського козацтва. Культура України : наук. зб. Харків, 2014. Вип. 45. С. 47-53.
11. Сакало О. Домогосподарства сільського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст.: деякі історико-демографічні аспекти. Краєзнавство. 2008. № 1/4. С. 168-174.
12. Смолій В. А. Головні ознаки політичного та соціально-економічного життя козацької України кінця 50-х.-70-х рр. Українська

національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.). Київ, 1999. С. 330-337.

13. Сухомлин О. Д. Походження та заняття населення містечка Самарчики у 1750-ті рр. за документами архіву Коша Нової Запорозької Січі. Придніпров'я : іст.-краєзнав. дослідж. / М-во освіти і науки, молоді та спорту України [та ін.]. Дніпропетровськ, 2011. Вип. 9. С. 32-39.

14. Таїрова-Яковлева Т. До питання про повсякденне життя представниць козацько-старшинських родин початку XVIII ст. Український історичний журнал. К.: «Дієз продукт», 2008. Вип. 3, (№480). 241 с.

15. Таїрова-Яковлева Т. Повсякденне життя, дозвілля й традиції козацької еліти Українського гетьманства. Український історичний журнал. 2017. № 1. С. 206-209.

16. Таїрова-Яковлева Т. Повсякденне життя, дозвілля й традиції козацької еліти українського гетьманства. Санкт-Петербург: Алетея, 2016. 198 с

17. Таїрова-Яковлева Т. Повсякдення, дозвілля і традиції козацької еліти Гетьманщини / Пер. з рос. Т. Кришталовської. [НАН України. Інститут історії України]. К.: ТОВ Видавництво «КЛІО», 2017. 184 с.

18. Українське козацтво як явище історії та культури : науководопоміжний бібліографічний покажчик / Бібліотека Криворізького державного педагогічного університету ; [упоряд. : О. М. Грамм, Л. П. Абдула ; бібліогр. ред. О. О. Лебедюк, за заг. ред. О. М. Кравченко]. – Кривий Ріг, 2017. 320 с.

19. Ульяненко В. Соціально-економічний розвиток Сосницької сотні середини XVII-XVIII ст. Сіверянський літопис. 2002. № 5. С. 29-36.

20. Чухліб Т. Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи (1663-1713). К., 2004. С. 95

21. Щербак В. Українське козацтво. Формування соціального стану. Друга половина XV-середина XVII ст. К., 2000. С. 69-70.

22. Яровницький Д. Як святкували запорожці Новий рік. Нар. творчість та етнографія. 2003. № 1/2. С. 3-4.

